

Sahabenin Hadis Rivayeti Ve Sahih Hadis Algısı

Mehmet Emin Çiftçi*
Şanlıurfa İli Eyyübiye İlçe Vaizi, Türkiye
mehmetemin71@mynet.com
Geliş Tarihi: 13-02-2019 Kabul Tarihi: 27-03-2019

Öz

Hadis rivayeti Hz. Peygamber döneminde başlamıştır. Sahâbeden bazıları Hz. Peygamber'den öğrenmiş oldukları hadisleri başkalarına rivayet etmişlerdir. Bazı sahâbiler de Hz. Peygamber'den duymamış oldukları bazı rivayetlerin sahihliğini araştırmışlardır. Hz. Peygamber hayatta olduğu dönemde hadisin sıhhatini tespit etmek çok kolaydı, Hz. Peygamber'e gidip sormak yeterliydi. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra rivayetleri doğrudan kaynaktan tahkik etme imkânı kalmamıştır. Bundan dolayı sahabilerden Hz. Aişe, Hz. Ali ve İbn Abbâs gibi bazıları, raviyi soruşturmak, hadisi nakledenden şahit istemek, hadisi nakledene yemin ettirmek, hadislerin metinlerini Kur'an'a, sünnete ve akla arz etmek gibi yollara başvurarak rivayetleri tashih etmeye çalışmışlardır. Sahâbe döneminde kavram olarak net bir şekilde ortaya konmamış olmakla birlikte hadislerin sahîh veya sahîh olmama durumunun bilinçaltılarında var olduğu söylenebilir. Sahâbenin hadis rivayeti karşısındaki tutumları muhaddisler için önemli bir model oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sahâbe, Hadis, sahih, isnad, metin

The Hadith Of The Companions And The Perception Of The Sahih Hadith

Mehmet Emin Çiftçi*
Şanlıurfa/Eyyübiye County Preacher, Turkey
mehmetemin71@mynet.com
Geliş Tarihi: 13-02-2019 Kabul Tarihi: 27-03-2019

Abstract

Hadith narration it started in the period of Prophet Muhammad. Some of the Companions have learned hadith of the Prophet were narrated to others. Companions, they have studied the authenticity of some of the stories that they did not hear from the Prophet. It was very easy to determine the health of the hadith when the Prophet was alive. It was enough to go and ask the Prophet. But after the death of the Prophet, there was no possibility to verify directly from the source. Therefore, from some Companions of Prophet like Aisha, Ali and Ibn Abbas, attempted to investigate the narrations, to ask witnesses from the person who told the hadith, take oath from the person who narrated hadith and present the text of hadith to Quran, sunnah and mind. Although it is not clearly stated as a concept in the period of Companions of Prophet, it can be said that the status of the hadiths was found in the subconscious. The attitudes of the Companions of Prophet to the hadith narrative have been an important model for the muhaddith.

Keywords: Sahâbe, Hadith, Saheh, Esnad, Text

* Mehmet Emin Çiftçi, Şanlıurfa İli Eyyübiye İlçe Vaizi, mehmetemin71@mynet.com

* Mehmet Emin Çiftçi, Şanlıurfa/Eyyübiye County Preacher,
, mehmetemin71@mynet.com.

GİRİŞ

İslam dininin iki temel kaynağı vardır. Bunlardan birincisi Kur'an-ı Kerim, ikincisi ise Hz. Peygamber'in hadisleridir. Kur'an tevatür yoluyla aktarılmış olduğundan onun sıhhati konusunda ihtilaf edilmemiştir. Dinin ikinci kaynağı olan hadis ise çoğunlukla ahad yolla gelmiş olduğu için sıhhati üzerinde birçok tartışma meydana gelmiştir. Hadislerin dinde delil olarak kullanabilmesi için Hz. Peygamber'e aidiyeti konusunda herhangi bir şüphenin olmaması gerekir. Hadislerin aslına uygun bir şekilde tespit edilebilmesi ve doğru anlaşılabilmesi, muhaddisler başta olmak üzere İslam âlimlerinin tamamının ilgilendiği konulardır. Hadislerin tespit kriterlerinin objektif olması, var olan problemleri en aza indirmesi bakımından önem arz etmektedir. Bunun için öncelikle hadislerin tashih çalışmalarının bugüne kadar geçirdiği süreçlerin bilinmesi gerekmektedir. Şüphesiz bu süreçlerin başında sahabe dönemi gelmektedir. Çünkü Hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetinin tespiti çalışmasının ilk örnekleri daha sahabe döneminde görülmeye başlamıştır. Sahabenin bu konudaki gayretleri ve hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetinin tespiti için başvurmuş oldukları kriterlerinin tespit edilmesi günümüzdeki hadislerin sıhhat tespiti çalışmalarına ışık olacaktır. Bunun için önce Hz. Peygamber'in hayata olduğu dönemde sahabenin hadislerin tespitindeki gayretlerini araştırdık. Daha sonra da sahâbenin Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemde hadislerin sıhhat tespiti konusunda yapmış oldukları çalışmaları araştırdık.

1. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE SAHÂBENİN HADİS RİVAYETİ VE SAHİH HADİS ALGISI

Hadis, sözlükte "hadese" kökünden türemiş bir kelimedir. Eskinin zıddı, sonradan olan, söz, haber, gibi mânalarda kullanılmıştır. Hadisin terim anlamı ise Resûlullah'ın (s.a.v.) söz, fiil ve takrirlerine denir. (Râgıb el-İsfahânî 1986: 158; İbn Manzûr, trs: II, 131; Suyûfî 1993: 15; Koçyüğü, 1985: 120; Muhammed Acâc 1981: 20; Nüreddin 1992: 26; Kandemir, 1997: 27; Uğur, 1992: 109-110.) Hadisler Hz. Peygamber'e isnad edilen Merfu Hadis (Hatîb el-Bağdâdî I, 21). sahâbeye isnad edilen Mevkuf Hadis (Koçyüğü, 162) ve tâbiîne isnad edilen Maktu Hadis (Suyûfî, 124; Talat, 210.) olmak üzere kaynağına göre üçe ayrılmıştır.

Sahabeye hadisin önemini ve hadis rivayetini teşvik eden birkaç etken vardır. Bunların başında dolaylı da olsa Kur'an gelmektedir. Kur'an'ın Resûlullah'ın dindeki konumunu anlatması sahâbenin onun hadislerinin değerini anlamasına yetmiştir. Allah (c.c.) bu konuda şöyle

buyurmuştur: "Allah'a ve Peygamber'e itaat ediniz ki rahmet olunanız" (Al-i İmrân, 3/132.), "Peygamber'e itâat eden Allah'a itâat etmiş sayılır." (Nisâ, 4/ 80.), "Peygamber'in verdiği alın ve yasakladığından da sakının" (Haşr, 59/7.), "Allah ve Resûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mü'min erkek ve hiçbir mü'min kadın için işleri konusunda tercihte bulunma seçenekleri yoktur. Allah'a ve Resûlüne karşı gelen, şüphesiz ki apaçık bir şekilde sapmıştır." (Ahzâb, 33/36.) Yine "Yemin olsun ki, Resûlullah'ta sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnek vardır" (Ahzâb, 33/21.) ve "Peygamber kendi hevesinden konuşmaz. (o her ne söylemişse) onun bildirdikleri vahiy edilenden başkası değildir." (Necm, 53/3) Bu ayetlerden dolayı sahâbe Hz. Peygamber'in ağzından çıkacak her sözü, yapacağı her hareketi, kısaca onunla ilgili her şeyi dikkatli bir şekilde takip etmiştir.

Ayrıca Hz. Peygamber de sözlerinin önemini ve bu sözlerin orada olmayanlara ulaştırılmasını istemiştir. Bu çerçevede, "Burada bulunanlar sözlerimi burada bulunmayanlara nakletsin," (Müslim, tsz, III, 1306; İbn Mâce, tsz, I, 85; Dârimî, 2000: II, 1220; Tirmizî, 1975: III, 164; Taberânî, tsz, I, 292; el-Beyhakî, 2003: VII, 95) "Allah, bizden bir hadisi işitip, hıfzedip ve başkasına tebliğ etmiş olanın yüzünü güldürsün, bahtiyar kılsın" (Ahmed b. Hanbel, 2001: XXVII, 300; Dârimî, I, 301; İbn Mâce, I, 85; Tirmizî, V, 34; Hâkim, 1990: I, 162) sözleriyle sahâbeyi kendisinden öğrendikleri bilgileri başkalarına ulaştırmaya teşvik etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.), dini öğrenmek için yanına gelenlerden yurtlarına döndüklerinde kendisinden duydukları bilgileri nakletmelerini istemiştir. (Buhârî, I, 29. Dârimî, II, 796; Buhârî, I, 128; Müslim, I, 465.) Diğer taraftan Mekke'nin fethinden sonra verilen hutbenin Ebû Şâh'a yazılmasını ve ona verilmesini istemiştir. «اكتبوا لابي شاه» (İbn Ebî Şeybe, 1409: VII, 406; Buhârî, III, 125; Müslim, II, 988; Ebû Dâvud, III, 319; Tirmizî, V, 39) Hz. Peygamber'in kendisinden öğrenilen hadislerin orada bulunmayanlara iletilmesini istemiş olması sahâbenin hadisin önemini anlamasına yetmiştir. Bütün bu ayet ve hadisler sahâbeyi hadis öğrenmeye ve rivayet etmeye teşvik etmiş, (Koçyüğü, 1997: 15.) bu teşviklerin sonucu olarak sahâbe, Allah Resûlünü örnek almış ve ondan gördükleri veya duydukları hadisleri öğrenmeye ve nakletmeye büyük önem vermiştir. Ebû Saîd el-Hudrî sahâbeyi, Hz. Peygamber'in konuşmalarını dinlerken sanki başlarına birer kuş konmuşçasına susarak dinlediklerini nakletmiştir. (Buhârî, IV, 26; Taberânî, 1994: I, 246) Yine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini kaçırmamak için Hz. Ömer'in komşusu ile nöbetleşmesi, (Buhârî, I, 29.) onların

hadise verdikleri önemi ortaya koymaktadır. Sahâbe Hz. Peygamber'in sözlerini dinlemiş ve hayatlarında uygulamıştır. Bu konuda Talha b. Ubeydullah'tan (ö. 36/657) gelen bir rivayette göre Resûlullah hurma bahçesinde bulunan bir topluluğa uğramıştır. Onların çiçeğin erkeğini dışınkine aktarmak yoluyla aşı yaptıklarını öğrenmiştir. Resûlullah (s.a.v.), "*Bunun bir faydasının olacağını zannetmiyorum*" demiştir. (Aşılamayla uğraşanlar) Resûlullah'ın bu haberini alınca aşılama işini terketmişler. Bu durumu öğrenen Resûlullah şöyle buyurmuştur: "*Bu aşılama, onlara bir fayda sağlıyorsa yapınlar. Ben sadece kanaatimi dile getirdim, bundan dolayı beni muaheze etmeyin. Ancak size Allah adına konuştuğumda onualınız/tutunuz, çünkü ben O'na asla yalan isnat etmem.*" (Tayâlisî, 1999: I, 186; Ahmed b. Hanbel, III, 18; Müslim, IV, 1835; İbn Mâce, II, 825) Hz. Peygamber onları bu konuda bilgilendirince, onlar da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) beşeriyet ve risalet yönlerini ayırt etmeye başlamışlardır. Nitekim Bedir savaşı için Resûlullah (s.a.v.) orduyu bir yere yerleştirirken Hubâb b. Münzir (ö. 20/641): "Ya Resûlullah, eğer orduyu buraya yerleştirmeniz bir vahiy gereği değilse, suların yanında yer tutmamız düşmana karşı bizi avantajlı bir duruma getirir" demiş ve bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) de kendi reyinden vazgeçip Hubâb'ın görüşünü uygun görüp uygulamıştır. (Vâkîdî, 1989: I, 53; İbn Hişâm, 1955: I, 620.)

Bütün bunlar hadis rivayetinin Hz. Peygamber döneminde başladığını göstermektedir. Hadisin tanımı ve dindeki konumu hakkında kısaca verilen bu açıklamadan sonra sahâbeyi hadislerin sıhhatini araştırmaya teşvik eden amillere bakmaya geçebiliriz. Bunların başında da Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber gelmektedir.

1.1. Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in Haberlerin Sıhhatini Araştırmaya Teşvikleri

Sahâbenin çoğunluğu tarafından ezberlenen Kur'an aynı zamanda vahiy kâtipleri tarafından yazılıyordu. Hz. Peygamber'in bütün gayreti Kur'an-ı Kerim'in yazılması ve korunması içindi. Hadisler için ise böyle bir çalışma yapılmamıştır. Bununla birlikte başkalarından duyulan haberlerin araştırılmasının gerekli olduğunu hem Kur'an hem de Hz. Peygamber teşvik etmiştir. Yüce Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: "*Ey Mü'minler! Bir fasık size haber getirirse onu araştırın.*" (Hucurat, 49/6.) Bu ayet, haberin kabulünde onu bildirenin şahsi durumu yanında, haberin mahiyetinin de göz önüne alınması lüzumunu açıkça beyan etmektedir. Burada herhangi bir haberin bile araştırılması istenirken hadisler hakkında yapılması gereken araştırmanın daha da önem arz ettiği anlaşılmaktadır. (Enbiya Yıldırım, 1996: s. 59.)

"*Kendilerine güvenlik veya korku hususunda bir haber geldiğinde onu yayarlar. Hâlbuki onu Peygamber'e ve içlerinden yetki sahibi kimselere götürselerdi, elbette bunlardan, onu değerlendirip sonuç (hüküm) çıkarabilecek nitelikte olanlar onu anlayıp bilirlerdi...*" (Nisa, 4/83.) Bu ayet-i kerimede Allah kendilerine gelen haberi araştırıp tetkik etmeden onlara kulak verenleri yermekte, haberin Allah Resûlüne ve işin ehli olanlara götürülmesini, onların incelemesine sunulmasını istemektedir. Bu durum rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyetinin sıhhat durumunu araştırmayı gerekli kılmaktadır. Her türlü haberde doğruyu araştırmak Kur'an-ı Kerim'in bir emri olması hasebiyle (Hucurat, 49/6.) Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerin ona aidiyetini araştırmak ve tetkik etmek öncelikli gerekecektir. (Yıldırım, 1996: 60.)

Hz. Peygamber de Müslümanlara işittikleri hadisleri başkalarına aktarma sorumluluğunu yüklemiş ve kendi adına yalan yanlış bilgi aktarılması konusunda uyarılarda bulunmuştur. En önemli uyarılarından biri olan: "Kim bilerek bana yalan isnad ederse ateşteki yerine hazırlansın" (Ma'mer b. Râşid, X, 400; Ahmed b. Hanbel, II, 24; Dârimî, I, 306; Buhârî, II, 80; Müslim, I, 10; İbn Mâce, I, 13; Tirmizî, IV, 332; Ebû Dâvud, III, 319) hadisi pek çok isnadla rivayet edilmiştir. (Suyûtî, II, 627.) Allah Resûlü kendi hadisleri hususunda dikkatli olunmasını, yalan rivayetten çekinilmesi gerektiğini vurgulamıştır. (Yıldırım, s. 61.) Aynı anlamı ifade eden başka hadisler de mevcuttur. (Müslim, I, 10; Ebû Dâvud, III, 322; Tirmizî, V, 34; İbn Mâce, I, 84) Ebû Hüreyre'den gelen bir rivayete göre Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur; "*Ahir zamanda bazı insanlar size sizin ve babalarınızın duymamış olduğu hadisleri rivayet edecekler. Aman onlardan sakını.*" (Müslim, I, 12.)

Yukarıdaki hadislerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber kendisine ait bilgilerin insanlara aktarılmasını ve bu konuda dikkatli davranılmasını istemiştir. Kendisine yapılacak iftiranın bir başkasına yapılanla bir olmayacağını, böyle bir iftirada bulunan kimsenin cehennemle cezalandırılacağını belirtmiştir. (Buhârî, II, 80; Yücel, s. 55-56; Özsoy, 2011: 18) Dolayısıyla Hz. Peygamber döneminde hadis öğrenimini ve araştırmayı teşvik eden unsurların başında Kur'an-ı Kerim (Nisa, 4/59; 61; Haşr, 59/7; Al-i İmran, 3/31-32.) ve Hz. Peygamber (Dârimî, II, 1220; Müslim, III, 1306; İbn Mâce, I, 85; Ebû Dâvud, III, 322; Taberânî, I, 292; Beyhakî, VII, 95.) gelmektedir, diyebiliriz.

1.2. Hz. Peygamber Döneminde Sahâbe'nin Rivayetleri Tahkiki

Sahâbe duydukları bazı rivayetleri Hz. Peygamber'e bizzat sormuş ve böylelikle başkalarından duymuş oldukları bilgiyi kaynağından tahkik etmiştir. Aşağıdaki örnekler, haberlerin doğruluğunun araştırılmasının Hz. Peygamber hayattayken başladığını göstermektedir. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in hanımlarını boşamış olduğuyla ilgili rivayeti duyunca Resûlullah'ın huzuruna gitmiş ve ona 'hanımlarını boşadın mı?' diye sormuştur. Resûlullah 'hayır' diye cevap vermiştir. (Buhârî, I, 29; VII, 28; Tirmizî, V, 420.) Görüldüğü gibi Hz. Peygamber döneminde de bazen hadisler yanlış anlaşılıp aktarılmıştır. Hz. Ömer de bunu araştırmak ihtiyacını duymuş, durumu araştırınca da gerçeğin öyle olmadığını anlamıştır. Yine Hz. Ali (ö. 40/661), Hz. Peygamber'in develerini Yemen'den getirdiğinde Hz. Fatıma'yı ihramdan çıkmış, boyalı elbise giymiş ve sürmelenmiş olarak görünce, yaptığını beğenmemiştir. Hz. Fatıma babasının bunu yapmasını istediğini söyleyince Hz. Ali, Hz. Fatma'nın aktardığı haberin doğruluğunu araştırmak ve yaptığını beğenmediğini söylemek için Hz. Peygamber'e gitmiştir. Olanları anlatınca Hz. Peygamber; "Doğru söylemiş doğru söylemiş..." (Müslim, II, 886.) diyerek cevap vermiştir. Bu rivayette haberi sorgulayan Hz. Peygamber'in damadı Hz. Ali; haberi sorgulanan da kendi eşi ve Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'dır. Yine Dımâm b. Sâlebe, Hz. Peygamber'e gelerek elçisinin söylediklerinin doğru olup olmadığını sormuş ve Hz. Peygamber, elçisinin doğru söylemiş olduğunu ifade etmiştir. (Buhârî, I, 22.) Abdullah b. Amr da hadisleri tahkik etmek konusunda şöyle bir olay anlatmaktadır: "Resûlullah'ın 'insanın oturarak kıldığı namaz, ayakta kıldığı namazın yarısıdır' buyurmuş olduğunu duydum. Bunun üzerine Resûlullah'a geldim ve kendisini oturarak namaz kılar gördüm. Elimi başının üzerine koydum. 'neyin var, ya Abdullah' diye sordu. "Ya Resûlullah, sizin, 'insanın oturarak kıldığı namaz, ayakta kılaçağı namazın yarısı kadar mükâfâtı var' haberinizi duydum. Hâlbuki siz oturarak namaz kılıyorsunuz' dedim. Bunun üzerine 'evet, ama ben sizin herhangi biriniz gibi değilim' buyurdu." (Müslim, I, 507.) Abdullah b. Amr kafasındaki soruyu gidermek için bizzat Resûlullah'a gidip meselenin aslını öğrenmiştir.

Yukarıdaki haberlerden öğrendiğimize göre sahâbe, kendilerine verilen bilginin doğruluğunu tahkik etmek için onları araştırma ihtiyacını hissetmiştir. Bu hassasiyetleri hadise verdikleri değerlerin önemine binaendir. Hz. Ali örneğinde görüldüğü gibi haberi aktaran Hz. Peygamber'in kızı da olsa aktarılan bilginin araştırılmasına engel teşkil etmemiştir. Ancak bu dönemde sahih hadislerle ilgili kriterler geliştirilmemiştir. Çünkü kaynağın

kendisi hayatta olduğundan rivayetin tetkikinde herhangi bir problem yoktu.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise doğrudan kaynaktan tahkik etme imkânı kalmamıştır. Bundan sonraki dönemde hadislerin sıhhatinin tespitinde hangi tedbirlerin alındığını ortaya çıkarmak için sahâbe dönemini araştırmak gerekmektedir.

2. HZ. PEYGAMBER'İN VEFATINDAN SONRA SAHÂBENİN SAHİH HADİS ALGISI

Hadis, Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir kaynaktır. Hz. Peygamber döneminde bu ihtiyaçlar bizzat Hz. Peygamber tarafından karşılanıyordu. (Fazlur Rahman, 2013: 45) Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbiler, dinin çok önemli bir kaynağı olan hadislerin en iyi şekilde koruyabilmek ve sonraki nesillere aktarabilmek amacıyla onları ezberleme ve yazma gayretine girmişlerdir. Müslümanların ihtiyaçlarını karşılayan hadislerin korunması ve diğer nesillere aktarılması önem arz etmiştir.

Hadisler ilk zamanlarda problemsiz bir şekilde Müslümanlar arasında aktarılmıştır. Ancak zamanla hadislerin aktarılması esnasında yapılan hatalar hadislerin sahâbiler tarafından farklı anlaşılmasından dolayı sahâbe, hadis rivayeti konusunda daha titiz davranmıştır. İbn Kuteybe'nin nakline göre Ebû Bekir, Zübeyr, Ebû Ubeyde, Abbâs b. Abdilmuttalib gibi sahâbenin büyükleri, Resûlullah ile olan yakınlıklarına ve onunla uzun süre beraber bulunmuş olmalarına rağmen az hadis rivayet etmişlerdir. Hatta Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nufeyl gibi bazı sahâbiler hiçbir rivayette bulunmamışlardır. Ashabın hadis rivayeti konusundaki titizliği, hadislerde tahrif, fazlalık veya noksanlığın meydana gelmesinden korkmalarındandır. Çünkü onlar Hz. Peygamber'i şöyle derken iştmişlerdir: "Kim kasten bana yalan isnad ederse, ateşteki yerine hazırlansın." (İbn Kuteybe, 1989: 112; Bağcı, 2012: 72-73)

Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) bazı yanlış rivayetlerden dolayı insanların ihtilafa düşmesini görmesi üzerine hadis rivayetinden sakıncalarını istemiştir. Kendisi de yazmış olduğu 500 kadar hadisi yanlış almış olabilir endişesiyle imha etmiştir. Hz. Ebû Bekir, topladığı hadisleri yakması üzerine bunun sebebini soran Hz. Aişe'ye, "Bunlar yanımda olduğu halde ölmekten korktum. Çünkü bunların içinde yanlış olan hadisler olabilir" şeklinde cevap vermiştir. (Zehebî, 1998: I, 10-11) Mâlik de, "Hadis yazan sahâbiler ezberlemek amacıyla yazıyorlardı, ezberleyince de imha ediyorlardı" (İbn Abdilber, I, 274.) demiştir. İbn Mes'ud ise Kur'an-ı Kerim terk edilir endişesiyle

yazdıklarını imha etmiştir. (Dârimî, I, 419; Hatîb el-Bağdâdî, 61-63; ez-Zehebî, 1982: VII, 213, 223.) Bu rivayetlerden anlaşılacağı üzere yanlış olabilir korkusuyla Hz. Ebû Bekir gibi bazı sahâbilerin yanlarında bulunan hadisleri imha etmesi, hadislerin sıhhatlerinin araştırılması konusunda çok anlamlıdır. Onlar Hz. Peygamber'i kendi nefislerinden daha çok severken onun emaneti konumunda olan hadisleri imha etmeleri aslında Hz. Peygamber'in sözlerine yanlış bir bilginin eklenmesi korkusundan kaynaklanmaktadır. Bütün bu nakillerden, Hz. Ebû Bekir döneminde hadislerin sıhhat problemi olduğu anlaşılmaktadır. Yoksa durup dururken neden yazılmış olan hadis nüshaları yakılmış olsun. Ancak bu probleme karşılık sistemli bir çalışma olmadığı da bir gerçektir.

Hz. Ömer döneminde de hadislerin sıhhat probleminin olduğu aşağıdaki haberden anlaşılmaktadır. O, hadisleri yazmak için sahâbe ile istişare etmiş, çoğu onun bu düşüncesini olumlu görmüş olmasına rağmen, istiharede bulunmuş ve bir ay geçtikten sonra bu niyetinden vazgeçmiştir. (İbn Sa'd, 1990: III, 1; Hatîb el-Bağdâdî, 50; İbn Abdilber, I, 274) Ayrıca çok hadis rivayetine karşı uyarılarda bulunan Hz. Ömer, Irak'a gitmek için hazırlanan Karaza b. Ka'b'a (ö. 40/661), "Gittiğin yerde hadis rivayet edip de halkı Kur'an-ı Kerim okumaktan alıkoymayasın" diyerek hadis rivayetinden sakındırmıştır. (Zehebî, I, 6.)

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbe döneminin başlarında hadis ravilerinden şüphe edilmemiş ve sahâbe birbirlerinin rivayetlerini kabul etmede tereddüt göstermemişlerdir. Ancak zamanla çoğalan hadis rivayeti, hadis rivayetinde yapılan hatalar ve Hz. Peygamber'in hadislerinin bütün sahâbilerce aynı şekilde anlaşılması olmamasından dolayı bir takım fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. (Karataş, 107) Daha sonra Hz. Osman'ın şehid edilmesi, Hz. Ali ve Hz. Aişe arasında ve yine Hz. Ali ve Muaviye arasında cereyan eden tatsız olaylar, Müslümanlar arasında tefrikaya sebep olmuştur. Fitne olarak adlandırılan bu olaylardan sonra az da olsa hadis uydurmacılığı ortaya çıkmıştır. (Kandemir, 1997: 20) İşte ortaya çıkan bu olumsuz olaylar, raviler hakkında, daha dikkatli davranılmasına yol açmıştır. Sahâbe bu durumda hadis rivayetinde önceki zamandan daha çok ihtiyatlı davranmak zorunda kalmıştır. (Bağcı, 76; Karataş, 107; Ömer Özpinar, 2005: 244; Bağcı, 2004: 32.) Mesela İbn Abbâs (ö.68/687), Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen her söze, gözlerini dört açarak kulak verdiklerini, ancak insanların her duyduklarını nakletmeye başladıklarında sadece bildikleri ve tanıdıklarının rivayetlerini aldıklarını söylemiştir. (Müslim, I, 13.) Bu durum sahabeyi hadislerin sıhhatini araştırmaya sevk etmiştir. Sahâbenin bu problem karşısında

sadece rivayetten sakınmış olup herhangi bir tedbir almadıkları düşünülemez. Sahâbe Hz. Peygamber'den rivayet konusunda hataya düşmemek ve yapılan hataları düzeltmek için bir kısım kurallar geliştirmişlerdir. (Yücel, 57.) Aşağıda sahâbenin rivayetlerin sıhhatinde uygulamış olduğu kriterleri misalleriyle incelenecektir.

2.1. Sahâbenin Rivayetleri Kabulde Aradıkları Şartlar

Hz. Peygamber hayatta olduğu dönemde hadislerin sıhhatini tespit etmek çok kolaydı, Hz. Peygamber'e gidip sormak yeterliydi. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra hadisi araştırmak bu kadar kolay değildi. Bundan dolayı sahâbiler hadis rivayeti konusunda çok ihtiyatlı davranmışlardır. Onlardan bazıları Hz. Peygamber'in hadislerini işittikleri zaman hemen kabul etmeyip araştırmışlardır. (Karahana, 2005: 11.) Özellikle Hz. Osman'ın (ö. 35/655) şehid edilmesiyle başlayan siyasi olaylar Müslümanlar arasında büyük bir çekişmeye sebep olmuştur. Hz. Aişe (ö. 58/677) başta olmak üzere bazı sahâbiler, Hz. Ali'den (ö. 40/660) Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırmasını istemişlerdir. Bundan dolayı Hz. Ali ile Hz. Aişe taraftarları arasında Cemel savaşı (h. 36/657) çıkmıştır. Bu savaşta birçok sahâbi ölmüştür. Bundan sonra halife Hz. Ali ve Şam valisi Muaviye arasında Siffin savaşı (h. 37/658) meydana gelmiştir. Bütün bu siyasi ihtilaflar sebebiyle sahâbe arasında bölünme olmuş ve birbirlerine güvenleri sarsılmıştır. Bu dönemde Hariciler ve Şiiiler gibi itikadi fırkalar doğmuştur. Daha sonra Hz. Ali bir harici tarafından şehid edilmiştir. Hz. Ali'nin ölümünden sonra da oğlu Hz. Hasan halife olmuştur. Hz. Hasan bir müddet sonra hilafeti Muaviye'ye devretmiştir. (Eş'arî, 1980: 4; Sehristânî, tsz, I, 25; Koçyiğit, 108-109; Bağcı, 111-112.)

Sahâbe, hem Kur'an ve Hz. Peygamber'in haberleri araştırmaya teşvikinden hem de daha sonra ortaya çıkan siyasi problemlerin yaşanmasından dolayı hadislerin Resulüallah'a aidiyetinin tespiti için aşağıdaki yollara başvurmuştur:

- Raviyi araştırmak,
- Hadisi nakledenden şahit istemek,
- Hadisi nakledene yemin ettirmek,
- Hadisleri Kur'an'a, sünnete ve akla arz etmek.

1.2.1.1. Raviyi Araştırmaları

Sahâbe, Resûlullah'ın (s.a.v.) hayatta olduğu dönemde çok nadir olarak rivayetleri sorgulama ihtiyacı duymuştur. (Buhârî, I, 29; VII, 28; en-Nesâî, 1986: VI,166; Tirmizî, V, 420.) Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra din olarak kabul ettikleri hadislerin sahihliğinin tespiti için daha çok mesai harcamak zorunda kalmışlardır. Özellikle ravinin araştırılmasının Müslümanlar arasında fitne (Müslim, I, 12-13.) olaylarının görülmeye başlamasından sonra daha çok ihtiyaç hissedilmiştir. Çünkü fitnelere en çok hadisler etkilenmiştir. Bundan dolayı sahâbiler raviyi inceleme hususunda daha fazla dikkat ve titizlik göstermeye başlamışlardır. İbn Abbâs, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen her söze, gözlerini dört açarak kulak verdiklerini, ancak insanların her duyduklarını nakletmeye başladıklarında sadece tanıdıklarından aldıklarını söylemiştir. (Müslim, I, 12-13.) Hicrî 68 yılında vefat eden İbn Abbâs, ömrünün sonlarına doğru insanların her önüne geleni rivâyet etmesi sebebiyle hadis rivayetini terk etmiş olması, problemin ciddiyetini göstermektedir. Cabir b. Abdullah (ö. 77/694), sahâbi Abdullah b. Uneys'in (ö. 54/674) Hz. Peygamber'den rivayet etmiş olduğu bir hadisi bizzat ondan dinlemek için bir aylık bir yolculuğa çıkmıştır. (Buhârî, I, 26; İbn Abdilber, I, 389.)

Hz. Peygamber'in hadislerini kaçırmama adına birçok yola başvuran, nöbetleşe yoluyla bile hadisleri almaya çalışan sahâbenin fitnelerin ortaya çıkmasından sonra işittikleri hadislere kulak vermemeleri veya bizzat birinci ağızdan dinlemek için yolculuk yapmaları, hadisi rivayet eden kişileri araştırmaya başladıklarını göstermektedir. Zaten isnad sisteminin de bu problemten dolayı oluştuğu anlaşılmaktadır. Ravilere güvensizlik başlamış, kolay kolay başkalarının rivayetlerine itibar edilemez olmuştur. Çünkü Müslümanlar birbirlerine kılıç çekmişken ve itikad yönünden bölünmeler yaşanmışken birbirlerinin rivayetlerini araştırmadan almaları düşünülemezdi. Sahâbe hadisleri alırken raviyi çok yönlü araştırmak zorunda kalmıştır. Enes b. Mâlik ve Hz. Ali gibi ileri gelen bazı sahâbilerin, *"Bu ilmi kimden aldığınıza dikkat edin; zira o dindir"* (Râmehurmuzî, 416; Hatîb el-Bağdâdî, I, 121; Hatîb el-Bağdâdî, I, 129.) sözü, sahâbenin hadis rivâyetinde ravi araştırmasına önem vermiş olduğunu gösterir. Onlar yeni bir hadis duyduklarında râvileri sorgulamışlar ve hadisi kabul etmede ihtiyatlı davranmışlardır. Ebû Bekre (ö. 51/671), İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/712) hadisin ravisini araştırmada öne çıkan sahâbilerdir. (Müslim, I, 13-15.)

1.2.1.2. Şahid İstemeleri

Rivayetleri araştıran sahâbiler onların Hz. Peygamber'e aidiyetinin tespiti hususunda bazı tedbirlere başvurmuşlardır. Hadisi dinin bir parçası kabul eden sahâbiler, duymuş olduğu rivayetin ravisini araştırmaya önem vermiş ve bu konuda titizlik göstermişlerdir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra halife olan Hz. Ebû Bekir, haberleri kabulde tedbirli davranan ilk sahâbe olarak kabul edilmektedir. O, tedbir olarak bazen raviden şahit istemiştir. Hafız Zehebî'nin (ö. 748/1347) *Tezkiratu'l-Huffâz*'ında kaydettiği bir rivayete göre bir ninenin Hz. Ebû Bekir'e mirası sorması üzerine Hz. Ebû Bekir konuyla ilgili Kur'an ve Sünnette bir şey bulamayınca sahâbeye sormuştur. Muğîre, Resûlullah'ın (s.a.v.) nineye altıda bir verdiğini söylemesi üzerine Hz. Ebû Bekir ondan şahit istemiş, o da Muhammed b. Mesleme'yi şahit göstermiştir. (Zehebî, I, 9; Muhammed Acâc el-Hatib, 112; Alî Abdülbasît Mezîd, Bty. 63; Abdulmunim es-Seyyîd Necm, 1399: 35.)

Hz. Ebû Bekir bütün hadislere bu metodu uygulamamıştır. Ancak aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere yer yer başka sahâbiler de şahit isteme yoluna başvurmuşlardır. Ebû Musa, Hz. Ömer'e gidip kapının ardından üç kez selam vermiş, cevap almayınca geri dönmüştür. Hz. Ömer geri dönmemesinin sebebini sorunca Ebû Musa bu konudaki hadisi aktarmıştır. Hz. Ömer bunun üzerine bu hadis için ondan şahit istemiştir. (Mamer b. Râşid, 1403: 381; Mâlik b. Enes, 1412: II, 963; Tayâlisî, I, 418; Humeydî, 1996: II, 6, Ahmed b. Hanbel, XVII, 74; Dârimî, III, 1717; Buhârî, VIII, 54; Müslim, III, 1694.) Umeyye ed-Damri, satın almış olduğu bir peştamalı ailesine hediye etmiş ve Hz. Peygamber'in aileye verilen hediyeinin sadaka olduğunu söylediğini haber vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer ondan bu hadis için şahit istemiş, Hz. Aişe de ona şahitlik etmiştir. (Beyhakî, IV, 298.) Başka bir rivayette Ömer b. Hattab, ceninin diyeti hususunda insanlarla istişare etmiş ve Muğîre b. Şu'be ona, "Ben, Hz. Peygamber'in (ölü olarak düşürülen bir cenin için) diyet olarak köle veya cariye verilmesine güreye hükmettiğini gördüm" deyince Hz. Ömer ondan şahit istemiş, Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663) de ona şahitlik etmiştir." (Muhammed Acâc el-Hatib, 2005: 121.) Bu ve benzeri rivayetler sahâbenin bazı hadislerden haberdar olmadıklarını göstermekte ve hadislerin sıhhati konusunda problemlerin varlığına işaret etmektedir. Bu alıntılardan hepsinden anlaşılacağı üzere, ravi sahâbi de olsa rivayet edilen haberlerin sıhhatlerinin araştırmaya tabi tutulmasının gerekliliğidir. Sahâbiler, haberlerin kabulünde çok hassas davranmış, sadece bildikleri rivayetleri kabul etmiş ve bu konuda kalplerini tatmin edecek bir yol izlemişlerdir. Muhammed (Acâc el-Hatib, 123.)

Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Ömer ve Hiz. Osman dönemlerinde ashâbın büyük bir kısmı hala hayatta ve bir arada yaşamaktaydılar. Bu nedenle şahit bulmak kolaydı. Ancak Hiz. Ali dönemine gelindiğinde, ashâbın bir kısmının vefat etmiş olması, diğere bir kısmının farklı nedenlerle Medîne'den uzaklaşmış olmasından dolayı şahit bulmak zorlaşmıştır. Bunun için de ravinin araştırılması, yemin ettirme gibi başka metodlarla yapılmaya çalışılmıştır. (Ünal, 2013: 354.)

1.2.1.3. Yemin Ettirmek

Sahâbe, Hiz. Peygamber'in muasırlarıdır ve sahâbilerle Hiz. Peygamber arasında başka bir nesil mevcut değildir. Daha sonraki dönemde fitnelerin zuhur etmesi ve sahâbe arasında yetişmeye başlayan yeni neslin yani tâbiün neslinin hadis rivayetine iştirak etmesinden sonra durum değişmiş ve güven problemi ortaya çıkmıştır. Hadislerin Hiz. Peygamber'e aidiyetinin tespiti için bazen raviye yemin ettirilmiştir. Hiz. Ali, Resûlullah'tan (s.a.v.) bizzat işitmediği bir rivayeti başkasından duyunca ravisinden yemin etmesini istemiş, yemininden sonra rivayetini kabul etmiştir. (Ahmed b. Hanbel, I, 179; İbn Mâce, I, 446, Ebû Dâvud, II, 86; Tirmizî, II, 257; Muhammed Acâc el-Hatib, 123.)

Hiz. Ali dışında hadisleri kabulde yemine başvuran başka bir sahabiden bahsedilmemiştir. Bu durum her bir sahabinin hadisleri kabul kriterlerinin farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

1.2.1.4. Kur'an-ı Kerim'e Arz Etmeleri

Hadis metninin Kur'an'a arzı, hadisin Kur'an'a aykırı olup olmadığını tespitidir. Başka bir ifadeyle hadisin Hiz. Peygamber'e aidiyetinin tespiti için en azından Kur'an'a muhalif bir anlam taşımaması gerekir. (Keleş, 2011: 17-28.)

Sahâbe arz uygulamasını bizzat Hiz. Peygamber'in uygulamalarından öğrenmiştir. Konu hakkında şu rivayet örnek verilebilir: Allah Resûlü "Allah zalime muhakkak mühlet verir, verir de yakalayacağı zaman göz açtırmaksızın ansızın yakalar" (Buhârî, VI,74; Keleş, 17-20.) sözünden sonra şu ayeti okudu: "İşte Rabbinin –zalim belde ehlini- yakalayışı böyledir. Şüphesiz onun tutması pek çetindir." (Hud, 11/102.) Hiz. Peygamber'in yapmış olduğu gibi sahâbiler de muhataplarını ikna etmek için naklettikleri hadislerin Kur'an'a arz edilmesini istemişlerdir. Hiz. Ömer hadislerin Hiz. Peygamber'e aidiyetini tespiti Kur'an'a arz metoduna başvuran sahabilerdendir. Fatıma bnt. Kays, Ebû Amr b. Hafs tarafından üç talakla boşandığında, Resûlullah'ın kendisi için ev ve nafakanın olmadığı yönünde hüküm verdiğini söyler. Hiz. Ömer bunu duyunca kabul etmez ve

şöyle der: "Rivayeti doğru aktarıp aktarmadığını bilmediğimiz bir kadının haberi ile Allah'ın Kitabını ve Resûlullah'ın sünnetini bırakmayız. Ona mesken de vardır, nafaka da. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: "Açıktan bir hayâsızlık yapmaları müstesna, onları (boşandıkları) evlerinden çıkarmayın, (iddetleri bitinceye kadar) kendileri de çıkmasınlar." (Müslim, II, 1118; 65/1.) Ebû Hüreyre'nin rivayet etmiş olduğu, "zinadan doğan çocuk, üç kötünün en kötüsüdür" (Ebû Dâvud, IV, 29; Hâkim, II, 233; Beyhakî, X, 99.) rivayetini duyan Hiz. Aişe, "Allah, Ebû Hüreyre'ye rahmet etsin. Ne kötü iştmiş" demiş ve şöyle açıklamada bulunmuştur: "O hadis, Resûlullah'a çok eziyet eden bir münafık hakkındadır ki, Resûlullah o şahsın kim olduğunu sordu, "veled-i zina" olduğu söylendi. O zaman, "veled-i zina, üç kötünün en kötüsüdür" buyurdu. Ardında da Ebû Hüreyre'nin rivayeti için, "Kur'an; "kimse, kimsenin günahını yüklenmez" (Beled, 90/12.) derken, Resûlullah nasıl böyle buyurur" (Beyhakî, 2003: 10,99; Zerkeşi, 119.) demiştir. İbn Ömer'in; "Ölü, akrabalarının ağlaması ile kabirde azap görür" rivayeti Hiz. Aişe'ye ulaştırılınca bunun doğru olmadığını söylemiş ve doğru rivayetin, "Allah, akrabanın ağlaması sebebiyle kâfirin azabını artırır" şeklinde olduğunu söylemiş ve "Size Kur'an yeter, Allah; "kimse, kimsenin günahını yüklenmez." (Enam, 6/164.) ayetini okumuştur. (Buhârî, II, 79; Müslim, II, 642; Ebû Dâvud, III, 194; Tirmizî, III, 319; el-Beyhakî, IV, 129.) Hiz. Aişe, Miracta Resûlullah'ın Allah'ı zahiri olarak gördüğüne dair rivayeti Kur'an-ı Kerim'in "Gözler onu idrak etmez, o gözleri idrak eder" (En'am, 6/103.) ayetini delil göstererek reddetmiş ve kim Hiz. Peygamber'in Miraçta Rabbini gördüğünü söylese, Allah'a büyük bir iftirada bulunmuş olacağını iddia etmiştir. (Buhârî, IV, 115; Müslim, I, 159; Tirmizî, V, 262.) Hiz. Peygamber'i en iyi tanıyanlardan biri olan Hiz. Aişe'nin bazı hadis metinlerini Kur'an'a arz ederek tenkid etmiş olduğu anlaşılmaktadır. (M. Said Hatiboğlu, 2015: 47; Keleş, 41.) Hiz. Ali, duhulden önce kocası ölen mihrî belirtmemiş kadına mihrin gerekli olmadığı görüşündeydi. Çünkü Kur'an "...onlardan faydalandığınız vakit, kararlaştırdığınız mihrlerini verin" (Nisa, 4/42.) buyurmaktadır. Hiz. Ali, Ma'kil b. Sinan'ın, "Onun için mihr-i misil, miras ve iddet vardır" (İbn Mâce, I, 609; Ebû Dâvud, II, 237; Tirmizî, III, 442; Nesâî, VI, 198; İbn Hibbân, 1988: IX, 407. rivayetini işitince Allah'ın Kitabını ve Resûlünün sünnetini, baldırına bevleden bir bedevinin rivayetinden dolayı terk edemeyeceğini ifade etmiştir. (Şevkânî, 1993: VI, 205.) Ahmet Keleş de bu rivayet için şöyle der: "Hiz. Âli'nin bu davranışından şunu anlayabiliriz. Böyle bir hadis olsaydı kendilerinin ve diğere sahabenin bir bedeviden daha iyi bilmeleri gerekirdi. Bunun için

o, Kur'an'a muhalif olan bu rivayeti kabul etmemiştir.” (Keleş, 34.)

Örneklerde görüldüğü gibi az da olsa yanlış veya eksik ezberlenmiş hadisler bazı sahâbiler tarafından rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber'le birlikte uzun müddet yaşamış olan sahâbiler daha sonra Müslüman olanlara göre hadisler konusunda daha bilgilidirler. Nitekim bazıları bilmedikleri hadisleri işittiklerinde bunları Kur'an'a arz ederek düzeltme yoluna gitmiş veya bunların doğru olmadıklarını ortaya koymuşlardır.

1.2.1.5. Sünnete Arz Etmeleri

Sahâbe döneminde rivayet edilen bir hadis Kur'an'a arz edildiği gibi sünnete de arz edilmiştir. Böylece rivayet iki farklı yoldan test edilmiş ve her ikisine muhalif değilse kabul edilmiştir. Konu ile ilgili çok sayıda örnek vardır. Bunlardan bazıları şöyledir: Ebû Zer el-Ğıfârî ve Ebû Hüreyre'nin rivayet etmiş olduğu: “Namazı kadın, eşek ve köpek bozar” (İbn Ebî Şeybe, I, 252; Müslim, I, 365; İbn Hibbân, VI, 149.) hadisine Hz. Aişe, “Bizi eşeklere ve köpeklere benzettiniz!” diyerek itiraz etmiş ve kendisinin Resûlullah ile kible arasında uzanmış olduğu halde Hz. Peygamber'in namaz kıldığını söylemiştir. (Müslim, I, 366; Beyhakî, II, 391; Zerkeşî, 2001: I, 154.) Hz. Aişe bu rivayete iki yönden itiraz etmiştir. Birincisi, kadının eşek ve köpekle bir tutulmasıdır. İkincisi; kendisinin, Hz. Peygamber'le olan durumunu örnek göstererek reddetmesidir. Buna göre Ebû Zer el-Ğıfârî ve Ebû Hüreyre bu rivayette hata etmişlerdir. (Kırbaşoğlu, 199: 349.) Başka bir örnekte de Abdullah b. Amr'ın, kadınların gusûl alırken saç örgülerini çözmelerinin gerektiği ile ilgili rivayettir. Bunu duyan Hz. Aişe, “Resûlullah ile aynı kaptan yıkanır ve saç örüklerimi çözmezdim” demiştir. (İbn Ebî Şeybe, I, 73; Ahmed b. Hanbel, XL, 190; Müslim, I, 260; İbn Mâce, I, 198.) Ebû Hüreyre, cünüp olarak sabahlayanın orucunun geçerli olmadığı görüşündeydi. Ancak Hz. Peygamber'in bazı eşleri bunun böyle olmadığını haber verince o bu görüşünden vazgeçtiğini (Müslim, II, 779; Beyhakî, IV, 362.) ifade etmiş ve bu rivayeti başka bir sahâbiden duyduğunu nakletmiştir. Ebû Hüreyre'nin bu rivayeti, Hz. Peygamber'in ma'ruf sünnetine muhalif bulunmuştur. Bu durum sahâbenin sahâbeden yapmış olduğu bazı mevkuf rivayetlerin merfu hadis olarak aktarıldığını ayrıca sahâbe döneminde bazı rivayetlerin sünnete arz edildiğini göstermektedir.

1.2.1.6. Akla Arz Etmeleri

İslam dini, akıl sahiplerini muhatap alan ve sadece onlara sorumluluk yükleyen bir dindir. Allah (c.c.) birçok ayet-i kerimde insanları tefekkür

etmeye, düşünmeye, akıllarıyla değerlendirmeye teşvik etmektedir. Bazı sahâbiler de bu bilinçle kendilerine ulaşan rivayetleri tetkik ve tenkid etmiştir. İbn Abbâs, Ebû Hüreyre'nin “Ateşe dokunan şeyden dolayı abdest alınmaz” (Abdurrazzâk b. Hemmam, I, 172; İbnü'l- Ca'd, I, 244; Ahmed b. Hanbel, XIII, 47; Müslim, I, 272; Nesâî, I, 105.) rivayetini “ateşte ısıtılan su ile abdest alınması durumunda, bu sudan dolayı datekrardan abdest mi alınacak” diyerek akla aykırı olduğunu söylemiş ve bu rivayeti reddetmiştir. (Tirmizî, I, 114.) Yine İbn Abbâs, Ebû Hüreyre'nin “Cenazeyi yıkayan boy abdesti, onun tabutunu taşıyan ise abdest alsın” (İbnü'l-Ca'd, I, 404; İbn Ebî Şeybe, II, 470; Ahmed b. Hanbel, XV, 534; Ebû Dâvud, III, 201; el-Beyhakî, I, 452.) rivayetini “Tabutu taşımaktan dolayı neden abdest gerekli olsun” diyerek kabul etmemiştir. Hz. Aişe de, “Müslümanların cenazesi necis midir ki yıkansın, ayrıca odunu taşımaktan dolayı neden abdest gerekli olsun” diyerek bu rivayeti akla arz ederek reddetmiştir. (Zerkeşî, I, 113.) Mahmud er-Rabî'in (ö. 99/718), “Allah, hulus-ı kalple lâ ilâhe illallâh diyen bir kimseye cehennemini haram eder” rivayetini Ebû Eyyûb mantıklı bulmayarak “Vallahi Hz. Peygamber'in bu söylediğin şeyi demiş olacağımı hiç sanmam” (Abdullâh b. Mubârek, tsz., I, 323; Tayâlisî, II, 567; Abdürrezzak b. Hemmâm, I, 502; Buhârî, II, 59; Müslim, I, 455; Taberânî, XVIII, 29.) diyerek kabul etmemiştir. Akıl ve mantika arz etmeye dair bir başka örnek, “Zekerine dokunan abdest alsın” (Mâlik, I, 42; Dârimî, I, 564; İbn Mâce, I, 161; Ebû Dâvud, I, 46; Tirmizî, I, 126; Nesâî, I, 100.) hadisiyle ilgili olanıdır. Hz. Peygamber de bazı soruları akli izahlarla cevaplamaya çalışmıştır. Cinsel organına dokunmasından dolayı bir kişinin abdest almasının gerekip gerekmediğini soran kişiye Resûlullah, “Cinsel organın senin vücudunun bir parçası değil mi?” (Ahmed b. Hanbel, XXVI, 214; Ebû Dâvud, I, 46; Tirmizî, I, 131; Nesâî, I, 101.) diyerek cevaplamış ve abdesti gerektirmeyeceğini ifade etmiştir. Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud, Huzeyfe b. Yeman, Ammar b. Yâsir ve İmran b. Husayn da bu durumun abdest almayı gerektirmediği görüşünü benimsemişlerdir. (Ebû Yûsuf, tsz. I, 6; eş-Şeybânî, 1403: I, 60; İbn Mâce, I, 163; Tirmizî, I, 131.) Namazda cinsel organına dokunma konusunda İbn Abbâs'ın da cevabı şudur: “Ha ona dokunmuşum, ha burnuma, fark etmez!” (eş-Şeybânî, I, 60.) Bir başkası onun bu konuda şöyle dediğini nakleder: “Eğer cinsel organını pis kabul ediyorsan, onu kes at.” (Ebû Yûsuf, I, 6; I, 61.) Bu rivayetlerden anlaşılacağı üzere sahâbe bile olsa, bir ravinin sika oluşu, rivayetinin sahih olmasını icap ettirmeyeceğidir. (M. Said Hatiboğlu, 48.)

Bütün bu örneklerden anlaşılacağı üzere sahâbe döneminde akla aykırı bazı rivayetler

aktarılmıştır. Hz. Aişe, Hz. Ali ve İbn Abbâs gibi bazı sahâbiler bu rivatleri akla arz ederek Hz. Peygamber'e ait olmadığını, dolayısıyla sahih olmadığını tespit etmişlerdir.

1.2.1.7. Rivayetleri Araştırmaları

Sahâbe bütün hadisleri bizzat Hz. Peygamber'den duymamıştır. Onlar bizzat duymamış oldukları bazı hadisleri Resulullah hayattayken gelip ona sormuşlar ve başkalarından öğrenmiş oldukları hadisleri kaynağından tahkik ederek bu konuda sonraki nesillere örnek olmuşlardır. Bu tahkik işi Onun vefatından sonra da devam etmiştir. Ebu'l-Âliye (ö. 90/708), Basra'da öğrendiği bazı rivayetleri hadisi rivayet etmiş olan sahâbenin ağzından bizzat duymak için yolculuk ettiklerini ve hadisi onlardan dinleyince kalplerinin rahat ettiğini ifade etmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, 402.)

Yine Ebû Saîd el-Hudrî bir seferden dönünce ailesi yemek olarak onun önüne kurban etinden koymuş, Ebû Saîd, bunu araştırmadan yemeyeceğini söylemiş ve Bedir ashabından olan ana bir kardeşi Katade b. Nu'man'a gidip ona kurban etinin hükmü hakkında sormuş, o da şöyle cevap vermiştir: "Üç günden sonra kurban etlerinin yenilmesini nakzeden yeni bir durum ortaya çıktı," (Nesâî, VII, 233; el-Beyhakî, IX, 489.) yani Ebû Saîd, Hz. Peygamber'in bir dönem kurban etlerinin üç günden fazla yenilmesini yasakladığını bildiğinden dolayı (Ahmed b. Hanbel, VIII, 501; Müslim, III, 1561; en-Nesâî, VII, 232.) kendisine takdim edilen kurban etini yemeyi reddetmiş ve bu konuda Hz. Peygamber'den yeni bir hüküm olup olmadığını araştırma ihtiyacı hissetmiştir. (Bağcı, s. 81.) Bazen sahâbe hadisi eksik veya yanlış rivayet etmiştir. Hadisi eksiksiz öğrenmiş olanlar yanlış rivayetleri düzeltmeye çalışmışlardır. Ebû Hüreyre'nin "Bir kişinin içinin irinle dolu olması, şiirle dolu olmasından daha iyidir" (Ma'mer b. Râşid, XI, 264; İbnu'l-Ca'd, I, 439; Dârimî, III, 1774; Buhârî, VIII, 37; Müslim, IV, 1769; İbn Mâce, II, 1236.) hadisini işiten Hz. Aişe buna tepki göstererek, "Ebû Hüreyre hadisi iyi ezberleyememiştir" demiş ve buna karşı çıkmıştır. (Zerkeşi, 2010: 91.) Daha sonra Hz. Aişe hadisin sonunda "beni hicveden şiir" ifadesinin mevcut olduğunu, ancak Ebû Hüreyre'nin bu ifadeyi unuttuğunu söylemiştir. Hz. Aişe'nin eksik olarak nitelendirdiği bu haber, eksik şekliyle hem Buhârî hem de Müslim'de, Ebû Hüreyre'den başka Ebû Saîd el-Hudrî ve Sa'd b. Ebû Vakkas'tan da rivayet edilmiştir. (Bkz Buhârî, VIII, 36; Müslim, IV, 1769; Beyhâkî, X, 413; İbnu'l-Cevzî, 1997: I, 250; İbnu'l-Cevzî, I, 260; Zerkeşi, 92; Mehmet Görmez, 2000: 173-174.) Bu örnekler, haberi aktaran kişinin güvenilir olmasının metnin sahih olduğunu garanti

etmeyeceğini göstermektedir. Zira mutlaka metnin de araştırılması ve tenkid edilmesi gerekmektedir. (Salih Kesgin, 2011: 27.)

Değerlendirme

1. Sahâbe duydukları bazı rivayetleri Hz. Peygamber'e bizzat sormuş ve böylelikle başkalarından duymuş oldukları bilgiyi kaynağından tahkik etmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbenin rivayetleri bizzat kaynağından sorma imkânları kalmamıştır. Bundan dolayı onlar rivayetlere karşı biraz daha ihtiyatlı davranmak zorunda kalmıştır. Sahâbeden bazıları hadis yazmaktan veya rivayet etmekten çekinmiştir. Duydukları rivayetleri de zaman zaman araştırmışlardır.

2. Ravi ne kadar sağlam olursa olsun yanlış ihtimalinin söz konusu olduğu, sahâbenin de hata yaptığı görülmüştür. Bu gibi durumlardan dolayı sahâbiler, hadisi rivayet eden kişinin yanlış olduğunu veya yanlış hatırladığını, unutmamış olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca sahâbe, çoğu kez bir rivayetin lafzını değil, ondan anladığını, fiilin kendisini değil, fiilden anladığını nakletmiştir. Lâfzî rivayetlerde eksik işitme ve yanlış anlama sebebiyle yanlış aktarmalar meydana geldiği gibi, mana ile rivayette de yanlış anlamalardan dolayı bizzat sahâbe arasında tartışmalar meydana gelmiştir.

3. Sahâbe döneminde kavram olarak net bir şekilde ortaya konmamış olmakla birlikte hadislerin sahih veya sahih olmama durumunun bilinçaltlarında var olduğu söylenebilir. Bu dönemde hadisin Hz. Peygamber'e aidiyetinin tespiti problemi ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaca binaen hem ravi hem de metin için bazı tedbirlere başvurulmuştur. Sahâbenin hadis rivayeti karşısındaki tutumları muhaddisler için önemli bir model oluşturmuştur.

4. Sahâbilerden bazıları, Hz. Aişe ve İbn Abbâs gibi, hadisin metnini araştırma ihtiyacını hissetmişlerdir. Ebû Hüreyre ve İbn Ömer gibi bazıları ise böyle bir ihtiyaç hissetmemişlerdir. Duydukları rivayetleri olduğu şekilde kabul edip rivayet etmişlerdir. Sonradan Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis ekolleri olarak değerlendirilecek bu iki farklı hadis tenkid metodlarının bu dönemde ortaya çıktığı görülmüştür.

5. Kur'an-ı Kerim sahâbe tarafından ezberlenmiş, vahiy kâtipleri tarafından yazılmış ve Hz. Peygamber vahiy meleği Cebrail (a.s.) ile her Ramazanda arza'da bulunmuş olmasına rağmen onun korunması için ayrıca tedbirler alınmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an-ı Kerim'in

korunması için resmi bir heyet tarafından çalışma yapılmış ve Mushaf haline getirilmiştir. Hz. Osman da bu mushafı çoğaltarak birkaç merkeze göndermiştir. Ancak bu dönemde dinin ikinci temel kaynağı olan hadis için böyle bir çalışma yapılmamıştır.

KAYNAKÇA

- [1] Abdulmuhsin, (1390), el-İmam el-Buhârî ve Kitâbuhu el-Câmiu's-Sahih, el-Câmiatu'l-İslâmiye, Medîne.
- [2] Ağırakça Şahyar, Ayşe Esra, (2011), Zayıf Hadis Rivayeti, Akdem Yayınları, İstanbul.
- [3] Ahmed İbn Hanbel, (2001), Müsned, (thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût.
- [4] Akgün, Hüseyin. (2004), İbnu'l-Kattan'ın Hadis Anlayışı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara ÜSBE, İstanbul.
- [5] Alî Abdülbâsit Mezdî. (tsz), Minhâcu'l-Muhaddisin fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî ve Hattâ Asrinâ'l-Hâdir, (y.y.).
- [6] Aliyu'l-Kârî, Nureddin Ali b. Muhammed, (tsz). el-Esrâru'l-Merfuâtu fi'l-Ahbâri'l-Mevdûâ. (y.y.), Beyrût.
- [7] Babanzade, Ahmed Naim, (1982), Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sahih Tercemesi ve Şerhi, DİB Yayınları, Ankara.
- [8] Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Huseyin, (2003), es-Sünenu'l-Kübrâ, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrût.
- [9] Bilen, Mehmet, (2013), İbn Hacer'in Buhârî Savunusu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- [10] Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, (1422), Sahîhu'l-Buhârî, (thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır), Dâru Tûku'n-Necât, Beyrût.
- [11] Canan, İbrahim, (1979), Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları, (Fasikül 1- 2) Sevinç Matbaası, Ankara. Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, s. 103-126.
- [12] Cebeci, Lütfullah, (1980), İmam-ı Tirmizî, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Sevinç Matbaası, Ankara, 4. Sayı, ss. 287-311.
- [13] Coşkun, Selçuk, (2014), Hadise Bütüncül Bakış, İFAV, İstanbul.
- [14] Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, (2000), Sünen, (thk. Hüseyin Salîm Esed ed-Dârânî), Dâru'l-Muğni, Arabistan.
- [15] Dihlevî, Abdulhak ed-Dihlevî, (1986), Mukaddimetu fi Usûli'l-Hadîs, (thk. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, Beyrût.
- [16] Dihlevî, Ebû Abdilaziz Kutbüddin Ahmed b. Abdirrahim b. Vecîhiddîn Şâh Veliyyullah, (1404), el-İnsâf fi Beyâni Esbâbi'l-İhtilâf fi'l-Ahkâmi'l-Fıkhîyye, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Dâru'n-Nefâis, Beyrût.
- [17] Ebû Bekir Kâfi, (2000), Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi Tashîhi'l-Ehâdisi ve Ta'lîlihâ, Dâru İbn Hazm, Beyrût.
- [18] Ebû Dâvud, (1394), Risâletu Ebî Dâvud ilâ Ehl-i Mekke fi Vasfî Sünenih, (nşr. Muhammed es-Sabbâğ), Beyrût.
- [19] El-Bâcî, (1986), et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li Men Harrace Lehü'l-Buhârî fi Câmii's-Sahih, (thk. Ebû Lubâbe Huseyin), Dâru'l-Livâ', Riyâd.
- [20] El-Cedî', Abdullah b. Yûsuf el-Cedî', (2003), Tahrîru Ulûmi'l-Hadîs, Beyrût.
- [21] El-Meyânşî, Ebû Hafis Ömer b. Abdulmecîd el-Kuraşî el-Meyânşî, (tsz), Mâ lâ Yese'u'l-Muhaddise Cehlüh, yy.
- [22] Erkaya, Musa, (2004), İbn Mâce'nin Hadis Kültüründeki Yeri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- [23] Ertürk, Mustafa, (2009), Hadis İlimi'nde Metin Tenkidinin Uygulanmasına Yönelik Bazı Sorunlar, İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 3, Cilt: 3, ss. 392-397.
- [24] Güner, Osman, (1996), İbn Mâce'nin Süneni ve Kütüb-i Sitte'deki Yeri, OMİFD, Sayı 8, ss. 191-209. Samsun.
- [25] Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri, (1977), Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs, (thk. Muazzam Hüseyin), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût.
- [26] Hâkim, (tsz), el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl, (thk. Fuâd Abdu'l-Mun'im Ahmed, Dâru'd-Da've), el-İskenderiyye, tsz.
- [27] Hatiboğlu, M. Said, (1997), Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri, İslami Araştırmalar, Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı yayınları, cilt 10, ss. 1-14. Ankara.
- [28] Hazimî, (1984), Şurut-i Eimme-i Hamse, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrût.
- [29] İbn Adîy, (1997), Ebû Ahmed el-Cürcânî, el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl, (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût.
- [30] İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, (1996), Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Dâru'l-Fikir, Beyrût.
- [31] İbn Hanbelî, (1408), Kafvu'l-Eser fi Safveti Ulûmi'l-Eser, (thk., Abdulfettâh

- Ebû Ğudde), Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmî, Halep.
- [32] İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, (1988), Sahîh, (el-İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, İbn Balaban tertibi), (thk. Şuayb Arnavût), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût.
- [33] İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, (tsz), Sahîh, (thk. Muhammed Mustafâ A'zamî), Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût.
- [34] İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, (tsz), es-Sünen, thk. Muammer Fuâd Abdülbâkî Dâru'l-Kutubi'l-Arabî.
- [35] İbn Mende, (1995), Şurutu Eimme, (thk. Abdurrahman b. Abdulcebbâr el-Feryevai), Dâru'l-Müslim, Riyâd.
- [36] İbn Sa'd, (1990), Tabakâtü'l-Kübrâ, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Daru'l-Kütübü'l-İlmiye), Beyrût.
- [37] İbnu'l-Hümâm, İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvehid, (tsz), Fethu'l-Kadîr, Dâru'l-Fikr, yy.
- [38] İbnu'l-Kattân, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülmelik İbnu'l-Kattân, (1997), Beyânu'l-Vehmi ve'l-İhâm fi Kitâbi'l-Ahkâm, Dâru Taybe, Riyâd.
- [39] İbnu's-Salâh, Osmân b. Abdurrahmân, (1986), Mukaddimetü İbnu's-Salâh, (thk. Nureddin İtr), Dâru'l-Fikir, Süriye.
- [40] İbnu's-Salâh, (1408), Siyanetu'l-Sahîh-i Müslim, (thk. Abdullah Abdulkadir), Dâru'l-Garbi İslâmî, Beyrût.
- [41] İmamoĝlu, Lütfü, (2000), Ebû Dâvud ve Süneni, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum.
- [42] İshâk B. Râhûye, (1991), Müsned, (thk. Abdülgafur b. Abdülhak el-Beluşi), Mektebetü'l-İman, Medîne.
- [43] Karataş, Mustafa, (2004), Hadis Rivayet Tarihi, Ensar Yayınları, İstanbul.
- [44] Keleş, Ahmet, (2011), Hadislerin Kur'an'a Arzi, İnsan Yayınları, İstanbul.
- [45] Kırbaoĝlu, M. Hayri, (1999), İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- [46] Koçyiğit, Talat, (1997), Hadis Tarihi, TDV. Yayınları, Ankara.
- [47] Makdisî, (1984), Şurûtu'l- Eimmeti's-Sitte, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye Beyrût.
- [48] Mamer b. Raşid, (1403), el-Câmi', thk. Habîburrahman A'zamî, el-Meclisu'l-İlmiye, Pakistân.
- [49] Mubârekfûri, (tsz), Tuhfetu'l-Ahvezî bi-Şerhi Câmiî't-Tirmizî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrût.
- [50] Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî, (tsz), el-Câmiu's-Sahîh, (thk. Muammer Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût.
- [51] Nesâî, Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, (1986), Sünen, (thk. Abdülfettah Ebû Ğudde), Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiye, Halep.
- [52] Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, (1392), el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût.
- [53] Özcan, Kemal, (2014), Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.
- [54] Özcan, Kemal, (2014), Buhârî ve Müslim'in Sahîhleri Hakkında Farklı Görüşler, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 2014/21 Sayı 401, ss. 215-244.
- [55] Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, (2003), Fethu'l-Muĝis bi Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs li'l-Irakî, (thk. Ali Hüseyin Ali), Mektebetü'l-Sünne, Mısır.
- [56] Sevgili, Hamit, (2015), İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır.
- [57] Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir, (tsz), Tedrîbü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n Nevevî, Dâru't Taybe, Riyâd.
- [58] Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, (tsz), el-Mu'cemü'l-Evsat, thk. Târik b. İvadullah b. Muhammed - Abdülmühsin b. İbrâhîm, Dâru'l-Haremeyn, Kâhire.
- [59] Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, (1975), Sünen-i Tirmizî, (thk. Ahmed Fuad Şâkir (I-II)- Muhammed Fuâd Abdülbâkî (III)-İbrahim Atvah (IV-V)), Şirketü Mektebetu ve Matbaatu'l-Albâbî, Mısır.
- [60] Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, (tsz), el-İlelu's-Saĝîr, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve Diğerleri), Dâru İhyâ-i Türâsi'l-Arabî, Beyrût.
- [61] Uğur, Mücteba (1992), Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü, TDV Yayınları, Ankara.
- [62] Uğur, Mücteba, (1996), Hadis İlimleri Edebîyatı, TDV Yayınları, Ankara.
- [63] Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, (1984), ed-Duafâu'l-Kebîr, (Thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût.
- [64] Yıldırım, Ahmet, (1990), Dârimî ve Süneni, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE Hadis Bilim Dalı, Bursa.

- [65] Yıldırım, Enbiya, (1996), Hadiste Metin Tenkidi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniv. SBE. Bursa 1996.
- [66] Zehebî, Ebû Abdillêh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, (1963), Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl, thk. Ali Muhammed Buhârî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût.
- [67] Zehebî, Ebû Abdillêh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, (2006), Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, Dâru'l-Hadîs, Kâhire.